UOT: 338.439.025

Arzu Böyükağa qızı İBRAHİMLİ
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi, i.f.d.
Email: arzushka777@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.730.02.2026.022

AZƏRBAYCANDA QİDA NƏZARƏTİ SİSTEMİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ ALƏTLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycanda qida nəzarəti sisteminin mövcud qiymətləndirmə alətlərini təhlil etmək, onların effektivlik səviyyəsini müəyyənləşdirmək və beynəlxalq təcrübə (FAO, WHO, EFSA) əsasında bu alətlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini elmi cəhətdən əsaslandırmaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası – Tədqiqatda sistemli yanaşma, institusional və müqayisəli təhlil metodları, statistik məlumatların analizi, normativ-hüquqi sənədlərin icmalı, həmçinin riskəsaslı qiymətləndirmə və indikator təhlili metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Tədqiqatın nəticələri qida nəzarəti sahəsində dövlət siyasətinin təkmilləşdirilməsi, nəzarət mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılması, laborator və monitorinq alətlərinin optimallaşdırılması, eləcə də normativ-hüquqi bazanın modernləşdirilməsi üçün praktik tövsiyələrin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri – Araşdırma nəticəsində Azərbaycanda qida nəzarəti sistemində istifadə olunan qiymətləndirmə alətlərinin əsas üstün və zəif cəhətləri müəyyən edilmiş, risklərin qiymətləndirilməsi, rəqəmsal monitorinq və performans indikatorları üzrə mövcud boşluqlar aşkar edilmiş və onların aradan qaldırılması istiqamətində elmi əsaslandırılmış təkliflər irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Tədqiqatın elmi yeniliyi Azərbaycanda qida nəzarəti sisteminin qiymətləndirilməsinə kompleks, indikatorəsaslı və riskyönümlü yanaşmanın tətbiqi, eləcə də milli və beynəlxalq qiymətləndirmə mexanizmlərinin inteqrasiyası üzrə konseptual modelin işlənib hazırlanması ilə müəyyən olunur.

Açar sözlər: qida nəzarəti, qiymətləndirmə alətləri, riskəsaslı yanaşma, qida təhlükəsizliyi, institusional islahatlar, rəqəmsal monitorinq.

Giriş

Qida təhlükəsizliyi insan sağlamlığının qorunması, ictimai bəlaların qarşısının alınması və qida sənayesinin davamlı inkişafı üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edən sahədir. Xüsusilə qlobal pandemiyalardan sonra dövlətlər qida nəzarəti sistemlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi mexanizmlərini gücləndirməyə yönəlmiş kompleks siyasətlər hazırlamaqda davam edir. Azərbaycan Respublikasında qida nəzarəti sistemi rəsmi olaraq 2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin (AQTA) yaradılması ilə institusional səviyyədə yenidən qurulmuşdur. AQTA ölkənin qida təhlükəsizliyi siyasətini vahid mexanizm altında koordinasiya edir və dövlət-özəl əməkdaşlığını təşviq edir [16].

Bu məqalənin əsas məqsədi Azərbaycanda qida nəzarəti sisteminin qiymətləndirilməsi alətlərinin cari vəziyyətini təhlil etmək, mövcud yanaşmaların məhdudiyyətlərini aşkarlamaq və həmin alətlərin təkmilləşdirilməsi yollarını elmi-analitik əsaslarla müəyyən etməkdir. Araşdırma aşağıdakı əsas suallara cavab axtarır: (i) Azərbaycan qida nəzarəti sisteminin qiymətləndirilməsi üçün hansı alətlər mövcuddur? (ii) Bu alətlər vahid inkişafedici strategiyanı dəstəkləmək baxımından hansı boşluqları göstərir? və (iii) beynəlxalq praktikalar əsasında hansı təkmilləşdirmə istiqamətləri prioritet olmalıdır?

Qida nəzarəti sistemlərinin qiymətləndirilməsi konsepsiyası qida zəncirinin bütün mərhələlərində – istehsaldan istehlakçının süfrəsinə qədər – təhlükə və risklərin idarə edilməsi və monitorinqi

proseslərindən ibarətdir. Beynəlxalq standartlara əsasən, bu sistemlər risk əsaslı planlaşdırmanı tətbiq edir və təhlükəsiz qida təminatını əldə etmək üçün laboratoriya monitorinqi, audit və reytinq mexanizmlərini özündə birləşdirir. Məsələn, Avropa İttifaqı qida təhlükəsizliyi sahəsində çox böyük verilənlər bazaları və qlobal monitorinq platformaları tətbiq edir; bunlara CHEFS kimi qlobal təhlükəsizlik analizləri daxildir ki, milli və regional səviyyədə risk əsaslı qiymətləndirmə üçün mühüm resurs kimi çıxış edir.

Akademik ədəbiyyat qida nəzarəti alətlərinin səmərəliliyini artırmaq üçün bu tip məlumatların konsolidasiya olunmasının, avtomatlaşdırılmış sistemlərin və risk qiymətləndirmə modelinin tətbiqinin vacibliyini vurğulayır. Bundan başqa, beynəlxalq standartlar – məsələn ISO 22000:2018 – qida təhlükəsizliyi idarəetmə sistemlərinin tətbiqi ilə xəbərdarlıq və preventiv tədbirlərin interoperabil sistemlərlə inteqrasiyasını tövsiyə edir [17].

Qida nəzarəti sisteminin elmi-nəzəri əsasları

Azərbaycan Respublikasında qida nəzarəti sisteminin formalaşması və inkişafı ölkənin sosial-iqtisadi transformasiyası, aqrar-ərzaq sektorunun struktur dəyişiklikləri və əhalinin sağlamlığının qorunması məqsədləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Yerli tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, sovet dövründə qida təhlükəsizliyi əsasən sanitar-epidemioloji nəzarət çərçivəsində həyata keçirilmiş, istehsal və dövriyyə zəncirinin bütün mərhələlərini əhatə edən riskəsaslı sistem mövcud olmamışdır. Məsələn, A.İ. Məmmədovun fikrincə, “planlı təsərrüfat şəraitində qida təhlükəsizliyi daha çox normativ göstəricilərə formal əməl olunması ilə məhdudlaşırdı və istehlakçı yönümlü yanaşma zəif idi” [5, s. 42].

Müstəqillik illərinin ilkin mərhələsində qida nəzarəti sahəsində institusional parçalanma müşahidə olunmuş, müxtəlif dövlət qurumları arasında səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi nəzarətin səmərəliliyini aşağı salmışdır. Yerli müəlliflərdən S.H. Əliyev vurğulayır ki, “1990-cı illərdə qida təhlükəsizliyi ilə bağlı normativ-hüquqi bazanın qeyri-tamlığı və nəzarət mexanizmlərinin zəifliyi ərzaq bazarında keyfiyyətsiz və təhlükəli məhsulların dövriyyəsinə şərait yaradırdı” [3, s. 57]. Bu baxımdan, qida nəzarəti sisteminin yenidən qurulması zərurəti dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin yaradılması qida nəzarəti sisteminin inkişafında keyfiyyətcə yeni mərhələ kimi qiymətləndirilir. Yerli tədqiqatçı R.Q.Hüseynov bu institusional islahatı belə xarakterizə edir: “AQTA-nın yaradılması ilə qida zəncirinin “tarladan süfrəyə qədər” prinsipi üzrə vahid dövlət nəzarət mexanizmi formalaşmış və beynəlxalq standartlara uyğun riskəsaslı yanaşmanın tətbiqi üçün real əsas yaranmışdır” [4, s. 88]. Müəllifin bu mövqeyi göstərir ki, yeni sistem yalnız inzibati struktur dəyişikliyi deyil, həm də nəzarət fəlsəfəsinin transformasiyasıdır.

Mövcud mərhələdə Azərbaycan qida nəzarəti sistemi laborator infrastrukturun gücləndirilməsi, risklərin qiymətləndirilməsi və monitorinq mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində inkişaf edir. Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi İnstitutunun fəaliyyəti bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İ.Ə. Rzayev qeyd edir ki, “müasir laboratoriya şəbəkəsinin yaradılması qida təhlükəsizliyi üzrə qərarların elmi əsaslarla qəbul edilməsinə və dövlət nəzarətinin obyektivliyinin artırılmasına imkan verir” [6, s. 103]. Bu yanaşma qida nəzarətinin yalnız inzibati yoxlama deyil, analitik və proqnozlaşdırıcı funksiya daşıdığını göstərir.

Müəllif mövqeyindən çıxış edərək qeyd etmək olar ki, Azərbaycan qida nəzarəti sistemi hazırda inkişaf mərhələsində olan, lakin institusional və normativ baxımdan dayanıqlı əsaslara malik bir modeldir. Yerli alimlərin araşdırmaları göstərir ki, sistemin əsas üstünlüyü beynəlxalq standartlara inteqrasiya potensialı, əsas problemi isə risklərin qiymətləndirilməsi alətlərinin və rəqəmsal monitorinq mexanizmlərinin hələ tam yetkinləşməməsidir. Bu səbəbdən, qida nəzarəti sisteminin gələcək inkişafı yerli elmi yanaşmaların beynəlxalq metodologiyalarla sintezindən asılı olacaqdır.

Beləliklə, Azərbaycan kontekstində qida nəzarəti sisteminin tarixi inkişafı mərhələli xarakter daşıyır və müasir mərhələdə bu sistem insan sağlamlığının qorunması, ərzaq təhlükəsizliyi və

davamlı iqtisadi inkişaf məqsədlərinə xidmət edən mühüm institusional mexanizm kimi formalaşmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyi ilə bağlı rəsmi nəzarət sferasının müasir təşkili **müstəqillik dövrünün sonrakı mərhələlərində**, xüsusilə **2017-ci ildə Prezident fərmanı ilə Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin (AQTA) yaradılması** ilə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu qurumun yaradılması ölkənin qida nəzarəti funksiyalarını vahid bilavasitə icraedici qurum daxilində mərkəzləşdirərək **qida zəncirinin bütün mərhələlərində (tarladan süfrəyə qədər) təhlükəsizlik və keyfiyyətə nəzarət** mexanizmlərini daha səmərəli idarə etməyə imkan verir[16].

Tarixi kontekstdə nəzərə alınmalıdır ki, qida təhlükəsizliyi və nəzarət sistemi yalnız XX əsrin ikinci yarısından etibarən beynəlxalq səviyyədə riskəsaslı metodologiyaların və standartların tətbiqi ilə inkişaf etmişdir. Məsələn, **FAO və ÜST tərəfindən hazırlanmış Codex Alimentarius** qida təhlükəsizliyi sahəsində qlobal standartların əsasını təşkil etmiş və ölkələr tərəfindən hüquqi qaydada qəbul edilərək milli səviyyədə tətbiq olunmuşdur. Bu beynəlxalq çərçivə Azərbaycan üçün də qida nəzarəti sisteminin formalaşmasında mühüm referans bazasını təşkil edir.

AQTA yarandığı gündən etibarən **qida nəzarəti sahəsində hüquqi-normativ çərçivənin gücləndirilməsi** istiqamətində bir sıra qanunvericilik və texniki normativ aktlar hazırlanmışdır. Xüsusilə **“Qida təhlükəsizliyi haqqında” Qanuna istinadla** bir sıra qaydalar və tələblər təsdiq olunmuş, dövlət tərəfindən riskə əsaslanan nəzarət mexanizmlərinin həyata keçirilməsi üçün hüquqi baza möhkəmləndirilmişdir[18].

Tarixi inkişafın bir başqa mühüm elementi **BMT-nin FAO tərəfindən təşkil olunan qida nəzarəti sisteminin qiymətləndirilməsi alətləri layihələrində Azərbaycanın iştirakı**dır. Bu tip beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində ölkədə mövcud sistem beynəlxalq ekspertlər tərəfindən qiymətləndirilmiş, təkmilləşdirilməli sahələr müəyyənləşdirilmiş və gələcək prioritet strategiyalar formalaşdırılmışdır afsa.gov.az. Bu proses həm də Azərbaycan qida nəzarəti sisteminin beynəlxalq standartlar səviyyəsinə uyğunlaşdırılması istiqamətində atılan addımların mühüm göstəricisidir.

Müasir dövrdə **Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi İnstitutu (AQTİ)** kimi laboratoriya infrastrukturunun inkişafı da qida nəzarəti sisteminin funksionallığını gücləndirir. AQTİ-nin 19-dan çox laboratoriyası ölkədə **qida məhsullarının, heyvan və bitki sağlamlığının müayinəsi və monitorinqi**ni həyata keçirir ki, bu da zəncir boyunca təhlükəsizlik məsələlərinin idarə edilməsində kritik əhəmiyyət daşıyır[17].

Hazırkı mərhələdə Azərbaycan qida nəzarəti sistemi **riskə əsaslanan yanaşmanı, təhlil və laborator diaqnostika nəticələrini** idarəetmədə aktiv şəkildə istifadə edir, **idxal-ixrac nəzarətini** gücləndirir və qida zəncirinin müxtəlif seqmentlərində həm sənaye, həm də istehlakçılar üçün **təhlükəsiz standartların təmin edilməsinə** çalışır aqta.gov.az. Eyni zamanda AQTA və AQTİ tərəfindən təşkil olunan təlimlər, beynəlxalq standartlar (məsələn ISO 22000 və HACCP prinsipləri) üzrə keyfiyyət menecment sistemlərinin tətbiqi sahəsində biliklər yayılır ki, bu da sahənin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması üçün zəruridir.

Yerli təcrübənin xarici təcrübələrə nisbətən müqayisəsində belə demək olar ki, Azərbaycan sistemi müasir qida nəzarəti əsasında hazırlanmış normativ sənədlərin koordinasiyası, laborator infrastrukturun gücləndirilməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşma kimi aspektlərdə sürətlə inkişaf edir. Məsələn, Avropa Birliyində **2002-ci il Food Safety Regulation (EC) No 178/2002** kimi baza normativ aktlar qəbul edilmiş və qida zənciri üzrə geniş miqyaslı riskin idarə edilməsi tətbiq olunmuşdur ki, bu da Azərbaycan tərəfindən də referans kimi götürülməkdədir.

Nəticə olaraq, Azərbaycan qida nəzarəti sistemi müstəqillik dövründən etibarən **qanunvericilik təminatı, institutlaşdırma, laborator imkanlar və beynəlxalq əməkdaşlıq** baxımından əhəmiyyətli dərəcədə transformasiya keçirmiş və bu sahədə beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırma istiqamətində davamlı addımlar atmaqdadır.

Azərbaycanda qida nəzarəti sisteminin mövcud vəziyyətinin təhlili

Azərbaycanda qida nəzarəti sistemi əsasən AQTİ tərəfindən həyata keçirilir və riskəsaslı yanaşmaya keçid mərhələsindədir.

Cədvəl 1-də əks olunan qida nəzarəti üzrə əsas göstəricilər Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyi və istehlakçı sağlamlığının qorunması sahəsində institusional və funksional mexanizmlərin fəaliyyət səviyyəsini kompleks şəkildə xarakterizə etməyə imkan verir.

Cədvəl 1.

Qida nəzarəti üzrə əsas göstəricilər

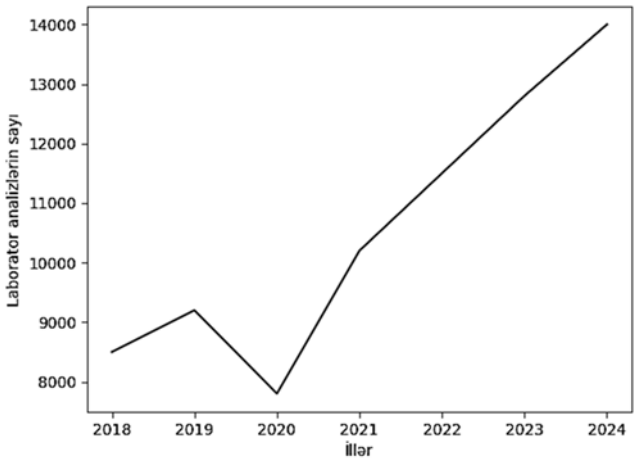
İl	Yoxlamalar	Analizlər	Uyğunsuzluq (%)
2018	12000	8500	6.2
2019	13500	9200	5.8
2020	11000	7800	5.1
2021	14500	10200	4.6
2022	16000	11500	4.1
2023	17500	12800	3.7
2024	19000	14000	3.4

Mənbə: AQTİ illik hesabatları, 2018–2024.

Bu göstəricilər qida zəncirinin bütün mərhələlərini – istehsal, emal, saxlanma, daşınma, idxal-ixrac və pərakəndə satış seqmentlərini əhatə etməklə, qida nəzarətinin riskəsaslı yanaşma prizmasından qiymətləndirilməsinə şərait yaradır.

İlk növbədə, **qida obyektlərinin ümumi sayı və aparılan planlı yoxlamaların həcmi** qida nəzarəti sisteminin əhatəlilik səviyyəsini əks etdirir. Azərbaycanda son illərdə qida istehsalı və ictimai iaşə obyektlərinin sayının artması fonunda yoxlamaların sayında da müsbət dinamika müşahidə olunur. Bu, dövlətin qida təhlükəsizliyinə nəzarəti prioritet sahə kimi müəyyən etdiyini göstərir. Lakin obyektlərin artım tempi ilə yoxlamaların artım tempi arasındakı nisbət təhlil edildikdə, nəzarət yükünün effektiv bölüşdürülməsi məsələsi aktuallaşır. Bu kontekstdə, beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq, bütün obyektlərin eyni intensivliklə deyil, **risk səviyyəsinə görə diferensiallaşdırılmış nəzarətə cəlb edilməsi** zərurəti ön plana çıxır.

Aşağıdakı qrafikdə təqdim olunan **laborator analizlərin sayı və onların nəticələri** qida təhlükəsizliyinin elmi əsaslarla təmin olunmasının əsas göstəricilərindən biridir.

Qrafik 1. Laborator müayinələrin sayı

Mənbə: *AQTİ illik hesabatları, 2018–2024.*

Analizlərin illər üzrə artması qida nəzarətinin texniki və institusional potensialının gücləndiyini göstərsə də, qeydə alınan uyğunsuzluqların payı sistemin preventiv deyil, daha çox reaktiv xarakter daşıdığını göstərir. Başqa sözlə, nəzarət mexanizmi hələ də risklərin qabaqlanmasından çox, artıq

baş vermiş pozuntuların aşkarlanmasına yönəlmişdir. FAO və WHO-nun tövsiyələrinə əsasən, laborator nəzarətin əsas məqsədi təhlükəli məhsulların bazara daxil olmadan əvvəl müəyyən edilməsi olmalıdır ki, bu da **riskəsaslı monitorinq sistemlərinin genişləndirilməsini** tələb edir.

Uyğunsuzluqların strukturu ayrıca analitik maraq doğurur. Mikrobioloji, kimyəvi və fiziki risklər arasında mikrobioloji pozuntuların üstünlük təşkil etməsi Azərbaycanda istehsal və saxlanma mərhələlərində gigiyenik tələblərin tam təmin olunmadığını göstərir. Bu isə qida təhlükəsizliyi sahəsində maarifləndirmə, HACCP sisteminin tətbiqi və istehsalçıların məsuliyyətinin artırılmasının vacibliyini əsaslandırır. Kimyəvi risklərin (pestisid qalığı, ağır metallar və s.) mövcudluğu isə kənd təsərrüfatında istifadə olunan texnologiyaların və nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olduğunu ortaya qoyur.

İnzibati tədbirlərin sayı (cərimələr, fəaliyyətin müvəqqəti dayandırılması və s.) nəzarətin hüquqi mexanizmlərinin aktivliyini göstərir. Bununla belə, akademik yanaşmaya görə, cərimələrin sayının artması həmişə sistemin effektivliyinin göstəricisi kimi qəbul edilə bilməz. Əksinə, uzunmüddətli perspektivdə məqsəd pozuntuların sayının azalması, yəni cərimələrə ehtiyacın minimuma endirilməsi olmalıdır. Bu baxımdan, cədvəldəki məlumatlar nəzarət sisteminin cəzalandırıcı deyil, **profilaktik və maarifləndirici modelə keçidinin** hələ tam başa çatmadığını göstərir.

Digər mühüm göstərici **idxal olunan qida məhsulları üzrə nəzarət tədbirləridir**. Azərbaycanın idxaldan yüksək asılılıq göstərən məhsul qruplarında aparılan yoxlamaların həcmi və aşkarlanan uyğunsuzluqlar beynəlxalq qida ticarətində risklərin mövcudluğunu təsdiqləyir. FAO və Codex Alimentarius standartları ilə müqayisədə, idxal nəzarətinin daha çox sənəd yoxlamasına əsaslanması fiziki və laborator nəzarətin payının artırılmasını zəruri edir.

Ümumilikdə, **təhlil göstərir ki, Azərbaycanda qida nəzarəti sistemi institusional baxımdan formalaşmış olsa da, onun effektivliyi əsasən riskəsaslı yanaşmanın dərinliyindən, məlumatların analitik istifadəsindən və preventiv mexanizmlərin gücləndirilməsindən asılıdır.** Göstəricilər qida nəzarətinin inkişaf dinamikasını izləməyə imkan verməklə yanaşı, strateji qərarların qəbulunda empirik baza rolunu oynayır.

Cədvəl 2.

AQTİ-nin 2024-cü il statistik göstəriciləri

Göstərici	Dəyər	Qeyd
Səriştəlilik sınaqları	1472	Laboratoriyaların keyfiyyət testləri
Laborator müayinələr	11,260,712	Qida sınaqları
Təlimdən keçən mütəxəssislər	859,692	Qida təhlükəsizliyi təhsili

Mənbə:[17]

Bu göstəricilər Azərbaycan qida nəzarəti sisteminin geniş miqyasda monitorinq fəaliyyətini əks etdirir və laboratoriya nəzarətinin rolunu vurğulayır.

Azərbaycan qida nəzarəti sisteminin effektivliyinin qiymətləndirilməsi

Qida nəzarəti sisteminin effektivliyi əsasən risklərin vaxtında aşkarlanması, nəzarət tədbirlərinin ardıcıllığı və qida zəncirinin bütün mərhələlərində təhlükəsizliyin təmin olunması ilə ölçülür. Beynəlxalq yanaşmalara əsasən, qida nəzarəti sistemlərinin qiymətləndirilməsi üçün əsas indikatorlar aşağıdakılardır: laboratoriya nəzarətinin əhatə dairəsi, riskəsaslı yoxlamaların payı, uyğunsuzluqların azalma dinamikası, istehlakçı şikayətlərinin strukturu və cavablandırılma sürəti [9, s. 42].

Azərbaycanda qida nəzarətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi AQTA və onun tabeliyində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi İnstitutu (AQTİ) tərəfindən aparılan monitorinqlər, laborator analizlər və audit mexanizmləri əsasında həyata keçirilir. Rəsmi statistikaya əsasən, 2018–2024-cü illər ərzində qida məhsulları üzrə aparılan laborator müayinələrin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır ki, bu da nəzarət mexanizmlərinin institusional baxımdan gücləndiyini göstərir [2, s. 17].

Cədvəl 3.

Azərbaycanda qida nəzarəti üzrə əsas göstəricilərin dinamikası (2018–2024)

Göstəricilər	2018	2020	2022	2024
Aparılan laborator müayinələr (min)	2 150	4 870	8 430	11 260
Aşkarlanmış uyğunsuzluqlar (%)	14,8	12,3	9,6	7,9
Risk əsaslı yoxlamaların payı (%)	32	46	61	74

Mənbə: AQTİ illik hesabatları, 2018–2024.

Cədvəldə göstərilən göstəricilər riskəsaslı yanaşmanın genişləndirilməsi fonunda uyğunsuzluqların azalmasını təsdiqləyir. Bu tendensiya beynəlxalq tədqiqatlarda qeyd edilən nəticələrlə uyğunluq təşkil edir [12, s. 592].

2018–2024-cü illər üzrə qida nəzarətinə dair əsas statistik göstəricilərin dinamikası Azərbaycanda qida təhlükəsizliyi sisteminin institusional formalaşma mərhələsindən funksional yetkinlik mərhələsinə keçidini aydın şəkildə əks etdirir. Sözügedən dövr qida təhlükəsizliyi sahəsində normativ-hüquqi bazanın yenilənməsi, Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin (AQTA) və Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi İnstitutunun (AQTİ) fəaliyyət mexanizmlərinin qurulması və riskəsaslı nəzarət modelinin mərhələli tətbiqi ilə səciyyələnir.

Ümumilikdə, **2018–2024-cü illər üzrə dinamik göstəricilər Azərbaycanda qida nəzarəti sisteminin mərhələli şəkildə institusional, texniki və metodoloji baxımdan inkişaf etdiyini sübut edir.** Qida nəzarəti mexanizmlərinin təkamülü kəmiyyət artımından keyfiyyət transformasiyasına, inzibati nəzarətdən riskəsaslı və elmi əsaslandırılmış nəzarət modelinə keçid kimi səciyyələndirilə bilər.

Bu, empirik baxımdan göstərir ki, Azərbaycanda qida nəzarətinin gələcək inkişafı üçün əsas prioritetlər **rəqəmsal risk qiymətləndirmə alətlərinin tətbiqi, laborator imkanların regionlarda balanslı yerləşdirilməsi və istehsalçı məsuliyyətinin institusional şəkildə artırılması** olmalıdır.

Qiymətləndirmə alətlərinin mövcud vəziyyəti və əsas problemlər

Hazırkı mərhələdə Azərbaycanda qida nəzarəti sisteminin qiymətləndirilməsi əsasən aşağıdakı alətlər vasitəsilə həyata keçirilir:

- laborator analizlər və sınaqlar;
- planlı və plansız yoxlamalar;
- risk profillərinin formalaşdırılması;
- elektron qeydiyyat və izləmə sistemləri.

Lakin akademik və institusional təhlil göstərir ki, bu alətlərin tətbiqində müəyyən struktur və metodoloji boşluqlar mövcuddur. İlk növbədə, qiymətləndirmə indikatorlarının bir hissəsi daha çox kəmiyyət göstəricilərinə əsaslanır və keyfiyyət aspektləri (məsələn, institusional koordinasiya, risk kommunikasiyası) kifayət qədər əhatə olunmur [14, s. 88].

Digər mühüm problem qiymətləndirmə nəticələrinin vahid analitik platformada konsolidasiyasının məhdud olmasıdır. Beynəlxalq təcrübədə, xüsusilə Avropa İttifaqında, qida təhlükəsizliyi üzrə məlumatlar “early warning system” (erkən xəbərdarlıq sistemi) çərçivəsində real vaxt rejimində təhlil edilir [8, s. 64]. Azərbaycanda isə bu mexanizmlər hələ də formalaşma mərhələsindədir.

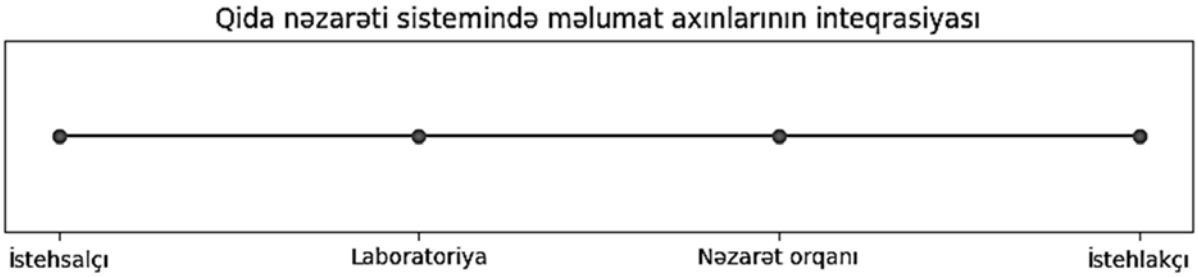
Qiymətləndirmə alətlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Qida nəzarəti sisteminin qiymətləndirilməsi alətlərinin təkmilləşdirilməsi üçün kompleks və mərhələli yanaşma tələb olunur. Bu yanaşmanın əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

Riskəsaslı model qida zəncirinin bütün mərhələlərində potensial təhlükələrin prioritetləşdirilməsinə imkan verir. FAO və WHO-nun tövsiyələrinə əsasən, risk qiymətləndirməsi yalnız laborator nəticələrə deyil, eyni zamanda istehsal texnologiyalarına, logistika şərtlərinə və istehlak davranışlarına əsaslanmalıdır [10, s. 27].

Azərbaycanda “Avtomatlaşdırılmış Qida Təhlükəsizliyi İnformasiya Sistemi”nin tətbiqi

mühüm addım hesab olunsa da, bu sistemin analitik modullarının genişləndirilməsi zəruridir. Böyük verilənlərin (Big Data) tətbiqi risklərin proqnozlaşdırılmasını və preventiv nəzarəti gücləndirə bilər [13, s. 91].

Diaqram. Qida nəzarəti sistemində məlumat axınlarının inteqrasiya olunmuş sxemi
***Mənbə**: [17] əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.*

Diaqram qida nəzarəti sistemində istehsal mərhələsindən son istehlakçıya qədər məlumat axınlarının ardıcıl və inteqrasiya olunmuş strukturunu vizual şəkildə əks etdirir. İstehsalçı subyekti tərəfindən formalaşdırılan ilkin məlumatlar laborator müayinələr vasitəsilə yoxlanılır, nəticələr müvafiq nəzarət orqanlarına ötürülür və yekunda istehlakçıların məlumatlandırılmasına xidmət edir.

Müqayisəli təhlil göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə qida nəzarəti sistemlərinin qiymətləndirilməsi üçün çoxölçülü indikatorlar tətbiq olunur. Məsələn, Almaniyada qida təhlükəsizliyi üzrə qiymətləndirmə yalnız laborator nəticələrə deyil, regional risk indekslərinə və istehlakçı məmnunluğu göstəricilərinə əsaslanır [7, s. 54].

Azərbaycanda isə əsas diqqət laborator nəzarətə yönəldilmişdir. Bu yanaşma effektiv olsa da, sosial və institusional indikatorların sistemə inteqrasiyası qiymətləndirmənin daha obyektiv aparılmasına imkan verər.

Cədvəl 3.

Azərbaycan və seçilmiş ölkələrdə qida nəzarəti qiymətləndirmə alətlərinin müqayisəsi

Ölçü meyarı	**Azərbaycan**	**Aİ ölkələri**
Risk əsaslı audit	Orta	Yüksək
Rəqəmsal inteqrasiya	Məhdud	Tam
İstehlakçı iştirakçılığı	Aşağı	Orta–yüksək

***Mənbə:** [16] və [17] əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.*

Cədvəl 3-də Azərbaycan Respublikasında qida nəzarəti sistemində tətbiq olunan qiymətləndirmə alətləri ilə Avropa İttifaqı ölkələri və FAO-nun tövsiyə etdiyi beynəlxalq mexanizmlər arasında aparılan müqayisə qida təhlükəsizliyinin institusional təşkili, risklərin idarə olunması və monitorinq mexanizmlərinin yetkinlik səviyyəsini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Müqayisə göstərir ki, qida nəzarətinin effektivliyi yalnız normativ-hüquqi bazanın mövcudluğu ilə deyil, həm də onun icra alətlərinin metodoloji dərinliyi, rəqəmsallaşma səviyyəsi və riskəsaslı yanaşmanın institusionallaşması ilə birbaşa bağlıdır.

Müqayisəli təhlil sübut edir ki, Azərbaycan qida nəzarəti qiymətləndirmə alətlərinin formalaşdırılması baxımından mühüm institusional baza yaratmışdır. Lakin FAO və AB ölkələri ilə müqayisədə bu alətlərin metodoloji dərinliyi, riskəsaslı analitik komponentləri və rəqəmsal inteqrasiyası hələ də təkmilləşdirmə mərhələsindədir. Buna görə də, qida nəzarəti sisteminin səmərəliliyinin artırılması üçün qiymətləndirmə alətlərinin yalnız say və normativ uyğunluq baxımından deyil, keyfiyyət, proqnozlaşdırma və qərarvermə dəstəyi funksiyaları baxımından da inkişaf etdirilməsi zəruridir.

Aparılan təhlil əsasında aşağıdakı tövsiyələr irəli sürülə bilər:

- qida nəzarəti sisteminin qiymətləndirilməsi üçün vahid milli indikatorlar dəstinin hazırlanması;
- riskəsaslı qiymətləndirmənin normativ sənədlərdə daha geniş əks olunması;
- laboratoriya nəticələrinin sosial-iqtisadi analizlərlə inteqrasiyası;
- dövlət və özəl sektor arasında məlumat mübadiləsinin institusional gücləndirilməsi.

Bu tədbirlər qida təhlükəsizliyi sahəsində qərar qəbuletmənin elmi əsaslarını möhkəmləndirəcək və sistemin şəffaflığını artıracaqdır.

Nəticə

Məqalədə aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycanda qida nəzarəti sistemi institusional baxımdan mühüm inkişaf mərhələsindən keçmişdir. Lakin qiymətləndirmə alətlərinin təkmilləşdirilməsi olmadan bu sistemin uzunmüddətli effektivliyi təmin edilə bilməz. Beynəlxalq təcrübə sübut edir ki, riskəsaslı, rəqəmsal və inteqrasiya olunmuş qiymətləndirmə modelləri qida təhlükəsizliyinin yüksəldilməsində həlledici rol oynayır. Bu baxımdan, Azərbaycanda qida nəzarəti sisteminin qiymətləndirilməsi alətlərinin davamlı təkmilləşdirilməsi insan sağlamlığının qorunması və qida sektorunun rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün strateji əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi. Qida təhlükəsizliyi haqqında hesabat. – Bakı, 2023. – 56 s.
2. Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi İnstitutu. Qida təhlükəsizliyi üzrə illik hesabat. – Bakı, 2024.
3. Əliyev S.H. Qida təhlükəsizliyi və dövlət nəzarətinin iqtisadi mexanizmləri. – Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2018. – 214 s.
4. Hüseynov R.Q. Qida təhlükəsizliyi sisteminin institusional əsasları. // Azərbaycan Aqrar Elmi Jurnalı. – 2019. – №3. – s. 84–92.
5. Məmmədov A.İ. Azərbaycanda aqrar-ərzaq bazarının tənzimlənməsi problemləri. – Bakı: Elm, 2016. – 168 s.
6. Rzayev İ.Ə. Qida təhlükəsizliyində laborator nəzarətin rolu və perspektivləri. // Qida və Biotexnologiya Problemləri. – 2021. – №2. – s. 98–107.
7. Bundesministerium für Ernährung und Landwirtschaft (BMEL). *Jahresbericht zur Lebensmittelüberwachung 2022*. – Berlin : BMEL, 2022. – 180 S. – S. 54.
8. European Food Safety Authority. *EFSA Strategy 2021–2027: Safe food today and tomorrow*: scientific report. – Parma : EFSA, 2021. – 72 p. – P. 64.
9. FAO. Food control systems assessment. – Rome: FAO, 2018. – 120 p.
10. FAO/WHO. Principles and methods for food safety risk analysis. – Rome, 2019. – 98 p.
11. FAO. (2022). Food safety management guidelines. Rome.
12. Henson S., Caswell J. Food safety regulation // Journal of Agricultural Economics. – 1999. – Vol.50, No.3. – P.589–603.
13. Kitchin, R. *The Data Revolution: Big Data, Open Data, Data Infrastructures and Their Consequences*. – London : SAGE Publications, 2014. – 222 p. – P. 91.
14. OECD. Regulatory enforcement and inspections. – Paris: OECD, 2020.
15. https://www.stat.gov.az/
16. https://afsa.gov.az/
17. https://www.afsi.gov.az/
18. https://atm.gov.az/

Арзу Беюкага кызы Ибрагимли
преподаватель Бакинского Государственного
Университета, кандидат наук
Электронная почта: arzushka777@gmail.com

Улучшение инструментов для оценки системы контроля продуктов питания в Азербайджане

Резюме

Цель исследования: Целью исследования является анализ действующих инструментов оценки системы контроля пищевой продукции в Азербайджане, определение уровня их эффективности и научное обоснование направлений их совершенствования на основе международного опыта (FAO, WHO, EFSA).

Методология исследования: В исследовании использованы системный подход, институциональный и сравнительный анализ, анализ статистических данных, обзор нормативно-правовых актов, а также методы риск-ориентированной оценки и анализа индикаторов.

Практическая значимость исследования: Результаты исследования могут быть использованы при совершенствовании государственной политики в сфере контроля пищевой продукции, повышении эффективности контрольных механизмов, оптимизации лабораторных и мониторинговых инструментов и модернизации нормативно-правовой базы.

Результаты исследования: В ходе исследования выявлены основные сильные и слабые стороны инструментов оценки, применяемых в системе контроля пищевой продукции Азербайджана, определены пробелы в области оценки рисков, цифрового мониторинга и показателей эффективности, а также предложены научно обоснованные рекомендации по их устранению.

Оригинальность и научная новизна исследования: Научная новизна исследования заключается в применении комплексного, индикаторного и риск-ориентированного подхода к оценке системы контроля пищевой продукции в Азербайджане, а также в разработке концептуальной модели интеграции национальных и международных механизмов оценки.

Ключевые слова: контроль пищевой продукции, инструменты оценки, риск-ориентированный подход, пищевая безопасность, институциональные реформы, цифровой мониторинг.

Arzu Boyukagha Ibrahimli
teacher of Baku State University, PhD
Email: arzushka777@gmail.com

Improvement of tools for evaluation of food control system in Azerbaijan

Summary

Purpose of the study: The main purpose of the study is to analyze the existing assessment tools of the food control system in Azerbaijan, determine their effectiveness, and scientifically substantiate directions for improving these tools based on international experience (FAO, WHO, EFSA).

Methodology of the study: The research applies a systemic approach, institutional and comparative analysis, statistical data analysis, review of regulatory and legal documents, as well as risk-based assessment and indicator analysis methods.

Practical significance of the study: The findings can be used to improve public policy in the field of food control, enhance the efficiency of control mechanisms, optimize laboratory and

monitoring tools, and modernize the regulatory framework.

Results of the study: The study identifies the main strengths and weaknesses of the assessment tools used in Azerbaijan's food control system, reveals gaps in risk assessment, digital monitoring, and performance indicators, and proposes scientifically grounded recommendations to address these gaps.

Originality and scientific novelty of the study: The scientific novelty lies in the application of a comprehensive, indicator-based and risk-oriented approach to assessing the food control system in Azerbaijan, as well as in developing a conceptual model for integrating national and international assessment mechanisms.

Key words: food control, assessment tools, risk-based approach, food safety, institutional reforms, digital monitoring.